

ESSAY

Het Nederlandse complotdenkersmilieu

Een verwrongen analyse

Bas van Stokkom

1. Achttien profielschetsen

Socioloog Jaron Harambam rondde in 2017 zijn proefschrift af, getiteld *The Truth Is Out There. Conspiracy Culture in an Age of Epistemic Instability*. Inmiddels geldt de auteur – afgaand op vele internationale publicaties – als een autoriteit op het gebied van complotdenken. In 2021 verscheen een Nederlandstalig publicatieboek dat overigens dezelfde hoofdtitel heeft. Harambam is samensteller van dit boek, terwijl Marije Kuiper en Roel Vaessen de foto's en vormgeving voor hun rekening hebben genomen. Een gele sticker op de cover bevat een vraag die als ondertitel fungeert: Wat beweegt 'complotdenkers' om de officiële lezing te wantrouwen? De aanhalingstekens werpen meteen de vraag op of de achttien denkers die in dit boek de revue passeren wel complotdenker genoemd kunnen worden. Harambam spreekt liever over 'gepassioneerde waarheidszoekers' en het is zijn missie aan te tonen dat complotdenken wel degelijk constructief van aard kan zijn. Hij richt de aandacht op dappere eenlingen die de strijd aanbinden tegen de politiek, de overheid of het grootkapitaal. De auteur tracht het stereotiepe beeld van de complotdenker te doorbreken en zijn intellectuele verdiensten onder de aandacht te brengen.

De achttien geïnterviewden hebben ruimte gekregen om zelf 'de waarheid' uit de doeken te doen. Iedere profielschets is aangevuld met een kort essay, geschreven door de waarheidszoeker zelf, bijvoorbeeld over vaccinaties, 5G, kindermisbruik of een andere controversiële kwestie. Harambam geeft aan bewust niet de rol van factchecker op zich te hebben genomen, omdat de vraagstukken te complex zijn om inhoudelijk te beoordelen.

Het boek geeft een fraai inkijkje in de leef- en denkwereld van de tegendraadse waarheidszoekers, vechtjassen die alternatieve visies onder de aandacht willen brengen. Sommigen suggereren dat in allerlei machtscentra, bij de overheid, geheime diensten, Big Tech, et cetera, complotten zijn gesmeed die zij vervolgens trachten te ontrafelen (waaronder de moord op Kennedy en de aanval op de Twin Towers). Anderen bestrijden het complotdenken of willen er weg van blijven. Paradoxaal genoeg neigen sommigen naar complotdenken, maar kritiseren dat denken tegelijkertijd. Of hier sprake is een strategie (om zich open en kritisch voor te doen) wordt niet duidelijk.

Er komen veel vrijheidsdenkers aan het woord die zich zorgen maken over de inperking van vrije meningsuiting en andere burgerrechten. Daarbij verwijzen ze

vaak naar een dreigende surveillancestaat. Soms is de analyse van de waarheidszoekers wat gemakzuchtig: 'alle' media laten na ons adequaat te informeren, die zijn nu eenmaal 'mainstream'. Anderen zijn iets op het spoor, maar formuleren geen theorie. Weer anderen hebben goed spitwerk verricht, zoals Niels Verduijn die een adequate theorie van geldschepping heeft ontvouwd. Hij raakte later betrokken bij de stichting OnsGeld, die via een burgerinitiatief deze thematiek op de agenda van de Tweede Kamer zette. Ook omvolkingsdenker Sid Lucassen redeneert kritisch, hoewel hij de explosieve betekenis van de Grote Vervanging – inmiddels kerngedachte van extreemrechts – op de koop toe lijkt te nemen. Een enkeling presenteert zich als een volbloed gelovige, waaronder de hardleerse vertolker van de Flat Earth-theorie, die overigens spitsvondige hulphypothesen uit de mouw schudt.

Af en toe klinken fantasmagorische vergezichten door of wordt 'de' elite verfoeid, maar over het algemeen gaat het om critici die met veel volharding alternatieve perspectieven hebben ontwikkeld. Dat geldt ook voor waarheidszoekers die ufo- en graancirkelverschijnselen onder de aandacht brengen. Vermoedelijk zullen rationalistisch ingestelde lezers behoorlijk nerveus worden van die verhalen.

2. Complotdenkers zijn waarheidszoekers

De inleiding van Harambam is veel te kort om de ingewikkelde thematiek te duiden en de context ervan te belichten. Wel maakt die tekst duidelijk dat het hem te doen is om meer zicht te krijgen op de variëteit van 'kritische tegendenkers' en hun motivaties, teneinde zo het stereotiepe beeld van 'de' complotdenker te bestrijden. Hoe zien complotdenkers zichzelf, wat is hun achtergrond, met wie identificeren zij zich en waarom? Het is interessanter zicht te krijgen op hun zelfbegrip dan van buitenstaanders te vernemen hoe zij psychologisch in elkaar zouden steken. Op die manier wil hij lezers 'meenemen in de wondere wereld van waarheidszoekers' (2021: 15).

Het gaat dus niet om een 'groepje kwaadwillenden', maar om mensen die het (heimelijke) machtsspel dat in allerlei machtsbolwerken plaatsvindt pogen te doorgronden. Dat verhaal plaatst Harambam tegenover het officiële verhaal waarin complottheorieën doorgaan voor pertinent onjuist en gevaarlijk. Ook pejoratieve termen als irrationeel, dogmatisch en paranoïde halen de betreffende theorie en haar vertolker onderuit. Het volgende citaat illustreert de worsteling van de auteur:

'Iets als complottheorie bestempelen is simpelweg een effectief retorisch wapen (...) om allerlei andere perspectieven en ideeën uit te schakelen. (...) In dit boek noemen wij complotdenkers daarom geen complotdenkers, maar waarheidszoekers. Dat omschrijft beter wat de deelnemers aan ons boek beogen, en doet meer recht aan hen als persoon. Deze benadering ontdoet het geheel tevens van een negatieve lading.' (2021: 10)

Volgens Harambam zouden we het complotdenken welwillender moeten bezien. Zo kunnen complottheorieën houvast geven in onzekere en beangstigende tijden door inzichtelijke verklaringen te bieden hoe de wereld in elkaar steekt. Complotdenken fungeert als een soort copingmechanisme om jezelf staande te houden in een ‘onzekere, kille en onrechtvaardige wereld’.

3. ‘Ik ben geen complotdenker’

Om de bedoelingen van de auteur beter te begrijpen kan de lezer in feite niet zonder het artikel ‘Ik ben geen complotdenker’ van Jaron Harambam en collega Stef Aupers (2017). Het materiaal daarvan is ontleend aan zijn proefschrift. In dit artikel pogen de auteurs andermaal het wijdverbreide beeld tegen te gaan van complotdenkers als militante aluminiumhoedjesdragende gekken die wel paranoïde en anomisch moeten zijn. De dwaasheid die complotdenkers wordt toegedicht, plaatst hen buiten het debat. Dat het complotdenken iets abnormaals zou zijn, tegen het ziekelijke aan, is volgens de auteurs te wijten aan de invloed van onder meer filosoof Karl Popper en historicus Richard Hofstadter. De laatste omschreef complotdenken als ‘paranoïde politiek’ die angstbeelden van samenzwering en bedrog voedt. De auteurs vinden het beter om die ‘pathologische framing’ los te laten en het complotdenkersmilieu in relationele in plaats van essentiële termen te definiëren. Want dan worden de grote, onderlinge verschillen zichtbaar en wordt duidelijk dat de tegendenkers bepaald niet beantwoorden aan de stereotypen.

Volgens Harambam en Aupers eigenen de geïnterviewden zich het beeld van radicale vrijdenker toe. Het gaat om een zelfbeeld gevormd door idealen over autonomie en verzet tegen het maatschappelijke systeem. Worden complotdenkers door sociale wetenschappers vaak gezien als vurige gelovigen, in werkelijkheid claimen zij rationaliteit en zetten ze zich af tegen minder kritische geesten in het milieu. Eén van hen zegt: ‘Heel veel complotgasten hebben last van tunnelvisie, die zien alleen maar wat ze willen zien’ (2017: 144). Veel van de geïnterviewden gaan hun stigmatisering als ‘gekkies’ actief tegen:

‘Niet zij zijn hier de sukkels maar de goedgegelovige massa’s, de sheeple, die maar alles voor waar aannemen wat de autoriteiten hen vertellen. De zin, “maar ik ben geen complotdenker” functioneert dus als effectief retorisch gereedschap om rationaliteit terug te eisen in een cultureel klimaat waar *officiële* waarheden bevochten worden.’ (2017: 158)

Interessant is dat het artikel drie groepen van ‘complotdenkers’ onderscheidt: activisten, terugtrekkers en bemiddelaars. Die typologie geeft een rake profielschets van de tegendenkers. Activisten zijn militant en willen de gevestigde orde confronteren met vragen die de mainstream media niet durven te stellen. Terugtrekkers hebben veel affiniteit met tegenculturele vormen van spiritualiteit. Ten slotte beogen bemiddelaars het establishment wakker te schudden en tegelijk in gesprek te blijven met het ‘gewone publiek’. Wellicht heeft Harambam deze typologie geen

plek willen geven in het publieksboek, omdat dan de afzonderlijke denkers in (stigmatiserende?) hokjes zouden worden geduwd.

In een ander artikel (Harambam & Aupers, 2020) zetten beide auteurs uiteen dat inmiddels een groot deel van de bevolking complottheorieën aanhangt. In een onzekere en ondoorzichtige wereld kunnen die theorieën houvast en een zeker comfort bieden. Zij willen meer grip krijgen op de wereld. Er is dan ook sprake van een normalisering van die theorieën, mede omdat de digitale media zo'n grote vlucht hebben genomen. Willen we hun brede aantrekkingskracht begrijpen, zo voegen de auteurs eraan toe, dan zou het niet vruchtbaar zijn om de irrationaliteit en valsheid van die theorieën te benadrukken. Het ligt meer voor de hand de culturele significantie van die theorieën te begrijpen.

Volgens de auteurs fungeren complottheorieën als een vorm van pop-sociologie. Complotdenken maakt deel uit van een gepopulariseerde (sub)cultuur waarin iedereen die een specifiek kennisperspectief ontvouwt, bijvoorbeeld burgerjournalisten zonder (veel) positie of reputatie, een bijdrage aan kennisvorming kunnen leveren.

De auteurs keren zich tegen neerbuigende kwalificaties als 'pseudowetenschap' en 'kreupele epistemologie'. De tegendenkers kritiseren de moderne wetenschap juist, omdat dit instituut zijn vrije geest van onderzoek verloren heeft. Bovendien ligt het meer voor de hand complottheorieën te bestuderen tegen de achtergrond van culturele strijd over waarheid, kennis en epistemisch gezag. Het wetenschappelijk bedrijf fungeert immers menigmaal als een gevestigde macht die kennisvernieuwing hindert.

4. Online waarheidsvinding

Het publieksboek laat zien dat de werkwijze van volhardende tegendenkers nieuwe perspectieven kan openen. Hun kritiek op het in menig opzicht vastgeroeste wetenschapsbastion is meer dan eens welkom. Dat is een belangrijk punt, want het voorspelbare 'onderzoekswerk' van academisch geschoolden – die tegen allerlei beleidssectoren aanschurken – is in veel opzichten geïmmuniseerd voor kritiek en afgesloten voor alternatieve verklaringen. Met sommige tegendenkers kunnen we beamen dat de brave borsten aan de reguliere onderzoekscentra vaak een hogere wegwijkkunde beoefenen.

De online gemeenschappen waar de eigenzinnige tegendenkers actief zijn, kan dus tegenwicht bieden. Toch is het de vraag of dat bricolagewerk wel altijd zo verrijkend is als Harambam suggereert. Nemen deze autonome onderzoekers de plicht om waarheid op het spoor te komen wel altijd serieus? Komen zij wel toe aan rigoureuze kennisnemen van andere relevante benaderingen en stromingen, en de geschiedenis ervan? Al te vaak lijkt georganiseerde tegenspraak in online visieontwikkeling te ontbreken. De deuren voor *anything goes* staan wagenwijd open. Bovendien laat Harambam het commerciële verdienmodel dat in digitale echokamers ruimschoots ingang heeft gevonden, buiten beschouwing (zie daarvoor onder andere Birchall, 2021; Van Stokkom, 2021). Overtuigender is dat waarheidsvinding gebaat is met een collectief zoekproces in institutionele contexten (podia;

tijdschriften; enz.). Dat veronderstelt een communicatieve gemeenschap van kenners die elkaars opvattingen voortdurend bestrijden.

Die institutionele contexten kunnen wellicht voorkomen dat complotdenken – en in feite alle online misinformatie – het publieke vertrouwen aantast van instituties die epistemische functies vervullen, vooral de kwaliteitspers. Die instituties worden gedwongen om buitengewoon veel energie te steken in fact-checking, terwijl dat door veel complotdenkers bij voorbaat al wordt geïnterpreteerd als een rookgordijn om de echte waarheid te verhullen. En dan hebben we het nog niet eens over de effecten van aanhoudende laster (de *Lügenpresse*) (zie Rääkkä & Ritola, 2020).

Hoe dat ook zij, de opvattingen van de tegendenkers leggen veel misstanden in de samenleving bloot. Die visies zijn soms zeer relevant en dat kan bijdragen aan respect voor deze groep. De vraag is wel waarom Harambam geen woordvoerders uit de QAnon-beweging of rechts-extremistische groepen uit de online vijver van tegendenkers heeft weten te vissen. De achttien geselecteerde waarheidszoekers vormen bepaald geen overtuigende dwarsdoorsnede van het Nederlandse complotdenkersmilieu. Nu zegt hij in de inleiding dat hij met zijn boek geen podium kan en wil bieden voor haatzaaien, intimidatie of opruiing. Dat is begrijpelijk, maar hij had wellicht wat meer kunnen zeggen over het feit dat rechts-populistische complotdenkers maar matig vertegenwoordigd zijn in het boek.

Opvallend is dat Harambam de term complotdenken blijft gebruiken voor de kritische vrijdenkers die hij aan het woord laat. Als complotdenken niet kenmerkend is voor de kritische voorhoede van dwarse denkers, had hij consequent kunnen spreken over ‘alternatieve waarheidszoekers’. Nu wringt het. Zijn benadering roept ook andere vragen op. Ik bespreek achtereenvolgens de definitiekwestie en het pleidooi om stigmatisering en morele veroordeling tegen te gaan, in het bijzonder de pathologische framing van complotdenken door Richard Hofstadter.

5. Jongleren met de term ‘complotdenken’

Harambam brengt terloops de volgende definitie van complotdenken onder de aandacht: ‘een verklaring van een sociaal verschijnsel wijzend op het geheime handelen van een groepje kwaadwillenden’ (2021: 10). Vervolgens neemt hij daarvan afstand, omdat die definitie in de praktijk niet altijd de lading dekt. Menig complotdenker gaat immers constructief te werk. In het artikel ‘Ik ben geen complotdenker’ vinden we een definitie waar hij wel achter staat. Die luidt als volgt: complottheorieën zijn ‘verklaringen van sociale verschijnselen die wijzen op de verborgen handelingen van bepaalde (groepen) mensen’ (Harambam & Aupers, 2017: 134).¹ Wat meteen opvalt, is dat deze formule scherpte mist. Op grond daarvan kun je haast iedereen die een dubbele agenda bij de overheid of een megacorn vermoedt wel een complotdenker noemen. Je kunt er van alles onder scharen, bijvoorbeeld allerlei vormen van veronderstelde fraude, corrupt handelen of bena-

1 In Harambams proefschrift (2017: 4) vinden we een soortgelijke definitie: ‘Explanations of social phenomena involving the secret actions of some people trying to bring about a certain desired outcome.’

deling van derden. Tegelijk kun je er ook handelingen onder scharen die bonafide zijn. Alles draait om de veronderstelde geheime verstandhouding tussen coalitiepartners. Een afzwaaiende hoogleraar die zijn collega's ervan verdenkt dat zij hem willen verrassen met een vriendenboek, gaat binnen deze definitie door voor een complottheorie. De definiëring voldoet dan ook niet en is eigenlijk een aanfluiting. Waar zijn de klassieke betekenissen van complotdenken gebleven, de kwalijke en lelijke kanten, waaronder heksenjachten en haatcampagnes?

Harambams omschrijving sluit dan ook niet aan op alledaagse intuïties en common sense opvattingen rondom dat begrip en creëert daarmee conceptuele verwarring. Die common sense wordt treffend vertolkt door woordenboeken en encyclopedieën: onder het lemma complotdenken wordt haast zonder uitzondering gewezen op het verrichten van iets onwettigs of kwalijks.² Zo omschrijft *dictionary.cambridge.org* 'conspiracy' heel gevat als 'the activity of secretly planning with other people to do something bad or illegal'.

Natuurlijk is complotdenken een ingewikkelde term die een grote bandbreedte van betekenissen insluit, van vage vermoedens en speelse verdenkingen tot het fanatiek uitventen van kant-en-klare ideologische formules, inclusief het opdringen van een subversieve politieke agenda. Maar je kunt niet zomaar de klassieke betekenissen van complotdenken terzijde plaatsen. Het gaat om de verdenking dat heimelijk wordt samengespannen, met een kwaadaardig doel, bijvoorbeeld om het democratische systeem te ondermijnen. Opzettelijke misleiding, daar draait het om: er is een intentie om ontvangers van de boodschap op een dwaalspoor te brengen of om de tuin te leiden (Van Prooijen, 2018).³

Nu zijn er ook veel complottheorieën waarin de uitvoerders van het plan geen kwalijke intenties worden toegedicht. Bijvoorbeeld chemtrail en UFO-theorieën, of de theorie dat Beatle Paul McCartney door een auto-ongeluk in 1966 is overleden en meteen door een look-a-like is vervangen. Dat neemt niet weg dat complottheorieën die focussen op de politieke arena en de strijd om de macht vrijwel altijd sinistere motieven bevatten. Hoe dat ook zij, misschien is het een idee om naast het klassieke begrip (inclusief de intentie een kwalijk plan uit te voeren) een tweede begrip te ontwikkelen dat louter betrekking heeft op coalitiegenoten die een geheime operatie plannen. Anders gezegd, volgens het klassieke begrip zou een geheime en vijandige groep aan het werk zijn en volgens het tweede begrip enkel een geheime groep.

2 Alle definities van samenzwering op *encyclo.nl* bevatten een element van iets onwettigs of kwalijks te verrichten waaronder een aanslag plegen en het staatsgezag ondermijnen.

3 Van Prooijens definitie sluit wel aan op deze klassieke betekenissen: 'the belief that a number of actors join together in secret agreement, in order to achieve a hidden goal which is perceived to be unlawful or malevolent' (2018: 5). Die omschrijving bevat vijf kenmerken: 1) het verdachte verschijnsel vindt niet toevallig plaats; er is een patroon; 2) het verdachte verschijnsel is opzettelijk veroorzaakt; 3) daarbij is sprake van een coalitie van actoren, geen lone wolf; 4) de verdachte coalitie beoogt kwalijke doelen en gedraagt zich vijandig; 5) de coalitie opereert in het geheim.

6. Tegengaan van stigmatisering en pathologisering?

Harambam meent dat het definiëren van complotdenken als iets kwalijks geen neutrale activiteit is maar een uitoefening van macht. Het zou daarom beter zijn om dat denken waardevrij te benaderen. Dat is betwistbaar want juist waardevrijheid fungeert binnen de wetenschap menigmaal als immuniseringsstrategie waardoor macht kan worden verhuld. Het expliciteren van en openheid geven over normatieve betekenissen, ligt meer in de rede.

Niettemin is Harambams kritiek op pogingen om complotdenken inherent als irrationeel af te schilderen in veel opzichten steekhoudend. Veel complotovertuigingen zijn niet op voorhand implausibel te noemen. De reflex om afwijkende of zonderlinge kennis te stigmatiseren en marginaliseren is nog altijd groot. De bereidheid om afwijkende verklaringen serieus te nemen en eerlijk te beoordelen kan daardoor afnemen. Stigmatisering kan veel andere contraproductieve effecten met zich meebrengen, zoals weerstand, rebellie en de vlucht naar de illegaliteit. Het is dan ook een goede zaak om stigmatisering tegen te gaan, temeer omdat het zelfcorrigerende mechanisme van het debat gebaat kan zijn met 'deviante expertise'.

Harambams kritiek op het frame van 'pathologisering' overtuigt minder. Hij wijst erop dat veel geleerden hebben getracht complotdenkers af te serveren als 'pathologische anderen' en hij meent dat Hofstadter daarvoor exemplarisch is. Nu erkent Hofstadter uitdrukkelijk dat paranoia een klinische term is, maar hij benadrukt tegelijk die term voor andere doeleinden te gebruiken. Hij bezigt 'paranoïde stijl', zoals een kunsthistoricus zou spreken over een barokke of maniëristische stijl (2020: 503). Volgens Harambam klinkt de klinische betekenis in het essay echter wel degelijk door en wel dusdanig dat de lezer de indruk krijgt dat militante leiders van complotbewegingen wel geestelijk gestoord moeten zijn (Harambam, 2017: 15/16). Maar hij levert daarvoor wel heel magere argumenten die in één enkele noot in zijn proefschrift zijn verwoord (noot 15). Toegegeven, hier en daar in het essay heeft Hofstadter onmiskenbaar de neiging te psychologiseren, maar dat kan haast niet anders wanneer je dieper in wil gaan op de beweegredenen van demagogen als Joseph McCarthy. De 'paranoïde stijl' fungeert daarbij als een frame om hun politieke onverantwoordelijkheid en aversie tegen democratisch pluralisme inzichtelijk te maken. Hofstadter wijst dus op liberaal-democratische gronden rechts-extreme vormen van complotdenken af. De suggestie dat hij 'het complotdenken' in zijn algemeenheid zou pathologiseren is dan ook uit de lucht gegrepen. Harambam is niet de enige cultuurwetenschapper die Hofstadter in diskrediet wil brengen. Opmerkelijk is het opgewonden en vijandige taalgebruik van Michael Butter en Peter Knight en veel andere onderzoekers binnen de cultural studies. In hun haast om korte metten maken met Hofstadters analyse gaan veel nuances te loor en wordt zijn analyse soms op grove wijze vertekend. De afkeer van Butter heeft veel weg van een afrekening, zoals de titel van een recent artikel al aangeeft: *Bad History, Useless Prophecy: The 'Paranoid Style' Revisited*. In een gezamenlijk geschreven stuk beweren Butter en Knight (2020) dat Hofstadters conceptualisering van complottheorie historisch onderzoek 'decennialang heeft belemmerd' (2020: 30). Ze beweren ook dat de paranoïde stijl volgens Hofstadter enkel betrekking zou hebben op 'minority movements', terwijl toch overduidelijk is dat het Mc-

Carthyisme een massabeweging was. Ze beweren verder dat Hofstadter de bronnen van complotovertuigingen zou lokaliseren in psychische aandoeningen. Ook dat is onjuist, die bronnen huizen vooral in ideologische opvattingen die kenmerken van manicheïsme hebben.

Volgens Butter en Knight (2020) zouden sociologen psychoanalytische termen links moeten laten liggen, van hysterie tot masochisme. Ook dat is aanvechtbaar. Cultuurstudies die de samenleving in termen van paranoia duiden, kunnen wel degelijk tot een beter begrip van de tijdgeest leiden. Zo heeft literatuurwetenschapper Timothy Melley (2021) die veel studies over complotdenken op zijn naam heeft staan, recentelijk een boeiende studie gewijd aan de paranoïde stijl in de Amerikaanse cultuur, die hij overigens een ‘melodramatische stijl’ noemt. Melley en andere onderzoekers in de cultural studies zoals Frida Beckman (Beckman & Di Leo, 2021) erkennen dan ook dat voortbouwen op Hofstadters concept tot verrijkende inzichten kan leiden.

7. De actualiteit van Hofstadters essay

De felle kritiek op Hofstadter lijkt juist het belang van zijn essay te illustreren en bevestigt onwillekeurig dat hij de status van intellectuele reus heeft. Het essay over de paranoïde stijl in de Amerikaanse politiek kunnen we opvatten als een ware klassieker, een tekst die controversiële aspecten bevat, uiteenlopende interpretaties oproept, tegenspraak ontlokt, maar bij iedere lezing uitnodigt tot nieuwe interpretaties en inzichten. Timothy Melley rekent die tekst in ieder geval ‘among the most influential essays ever on the American political imagination’ (2021: 57). Hofstadters essay is nog altijd actueel en de invloed ervan is na de doldwaze destructiepolitiek van Trump alleen maar groter geworden. Het fungeert als baken om de huidige paranoïde tijdgeest en het klimaat van anti-intellectualisme te begrijpen.⁴ Dat is niet verrassend, gezien de vele parallellen tussen de verhitte politieke atmosfeer ten tijde van McCarthy en het hedendaagse Amerika: republikeinen die instemmen met de schimmige claims van hun leiders en hun onwil om hun complottheorieën nuchter tegen het licht te houden. Ook nu komen militant-nationalistische volkstribunen woorden tekort om aan te tonen dat het land ten prooi is gevallen aan vreemde overheersing en dat die vijanden zich meester trachten te maken van de politiek. In Hofstadters termen: het volk waar de extreemrechtse complotlogica aan refereert, voelt zich ‘dispossessed’, ‘America has been largely taken away from them’ (2020: 520). Ook de hedendaagse omvolkingstheorie – de Grote Vervanging – sluit naadloos aan op de door Hofstadter uiteengezette paranoïde stijl: het gevoel dat een vreemdelingenmacht oprukt, dat het land van het volk wordt afgenomen en dat de Apocalyps nadert.

4 Zie onder andere Bennett Parten (2021, 13 juli), *The Paranoid Style: Rereading Richard Hofstadter in the Aftermath of January 6*, *Los Angeles Review of Books*; David Remnick (2020, 25 mei), *What Donald Trump Shares with Joseph McCarthy*, *The New Yorker*; Beverly Gage (2020, 4 december), *McCarthyism was never defeated. Trumpism won't be either*, *The Washington Post*.

De omvolkingstheorie lijkt overal ter wereld in opmars, alle dodelijke aanslagen ten spijt.⁵ Je zou verwachten dat onderzoekers van het hedendaags complotdenken juist daaraan aandacht zouden geven. In Harambams studie is er nauwelijks plaats voor ingeruimd. Om die reden steekt zijn boek wat bleekjes af bij de klemmende en giftige thematiek rondom omvolking en de intrede van Eurabië.

Ten slotte, Harambam zet zich af tegen morele veroordeling van het complotdenken. Tegelijk beaamt hij dat ‘opruiming, intimidatie, en welke vorm van haatzaaierij (...) geen plek (...) in onze democratische samenleving zouden mogen hebben’ (2021: 14). Dit ‘geen plek voor’ duidt erop dat de auteur instemt met de morele grenzen die het strafrecht stelt. Maar dat betekent ook dat het gebruik van ‘retorische wapens’ tegen complotdenkers die sociale ontwrichting of geweld bepleiten, een legitieme opgave wordt. De ‘pejoratieve connotaties’ van morele veroordeling komen dus in een heel ander licht te staan wanneer rechtstatelijke normen in het geding zijn.

8. Ambivalent

Het publieksboek maakt goed zichtbaar dat eigenzinnige tegendenkers geen ‘gekies’ zijn. Veel gesjeesde wetenschappers en self made onderzoekers ontvouwen visies die ertoe doen. Zij hebben een scherp oog voor sociale en ecologische problemen en bieden interessante duidingen. Maar Harambam lijkt van iedere complotdenker een waarheidszoeker te willen maken, waardoor de klassieke betekenis van complotdenken uit beeld verdwijnt. Hij loopt met een grote boog om de hete brei heen, namelijk de samenhang tussen complotdenken, ophitsing, bedreiging en terreur. De beoordeling van Harambams boek kan niet anders dan ambivalent zijn: enerzijds een mooi eerherstel voor volhardende tegendenkers en alternatieve ‘denk-het-zelvers’ en anderzijds een wonderlijk stilzwijgen over de controversiële en gevaarlijke aspecten van het complotdenken.

Uiteindelijk is het boek een wat geforceerde poging om de complotdenkerszaak in het reine te brengen. Als complotdenkers allemaal zo verstandig zijn als in dit publieksboek, zou er weinig reden tot zorg zijn. Maar na de bestorming van het Capitool door QAnon-aanhangers en de vele bedreigingen aan het adres van onder andere bestuurders, wetenschappers en journalisten – ook in eigen land – is het besef gegroeid dat extreemrechtse complottheorieën een acuut maatschappelijk probleem vormen.

5 Sije Slager (2022, 17 mei), De omvolkingstheorie beleeft overal ter wereld een opmerkelijke renaissance, *Trouw*. In dat verband wijst complotonderzoeker Jan-Willem van Prooijen erop dat vooral het rechts-populistische deel van de bevolking complot-minded is: ‘Ook als we vroegen naar een complot dat eerder links dan rechts is, waren kiezers van rechts-populistische partijen de grootste fans.’ Zie daarvoor, Romana Abels (2019, 5 oktober), Populisme en complotdenken horen bij elkaar, *Trouw*. Uiteraard is links niet vrij van complotdenken. Links lijkt complottheorieën meer te richten op ‘interne vijanden’, zoals corrupte machthebbers, dictators en kleptocraten.

Literatuur

- Beckman, F. & Di Leo, J.R. (2021). Paranoid Politics: An Introduction. *Symploke*, 29(1/2), 9-19.
- Birchall, C. (2021). The Paranoid Style for Sale: Conspiracy Entrepreneurs, Marketplace Bots, and Surveillance Capitalism. *Symploke*, 29(1/2), 97-121.
- Butter, M. & Knight, P. (2020). Conspiracy theory in historical, cultural and literary studies. In M. Butter & P. Knight (Eds.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (pp. 28-42). London: Routledge.
- Butter, M. (2021). Bad History, Useless Prophecy: The “Paranoid Style” Revisited. *Symploke*, 29(1/2), 21-42.
- Harambam, J. (2017). *“The Truth Is Out There”*. *Conspiracy Culture in an Age of Epistemic Instability* (diss. Rotterdam).
- Harambam, J., Kuiper, M. & Vaessen, R. (2021). *The Truth Is Out There*. Amsterdam/Antwerpen: Volt.
- Harambam, J. & Aupers, S. (2020). Conspiracy Theories. In G. Ritzer & C. Rojek (Eds.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. John Wiley & Sons.
- Harambam, J. & Aupers, S. (2017). ‘Ik ben geen complotdenker’. Relationele identificaties in het Nederlandse complotdenkersmilieu. *Sociologie*, 13(2/3), 133-163.
- Hofstadter, R. (2020 [1964]). The Paranoid Style in American Politics. In S. Wilenz (Ed.), *Anti-Intellectualism in American Life – The Paranoid Style in American Politics – Uncollected Essays 1956-1965* (pp. 503-534). New York: The Library of America.
- Melley, Y. (2021). The Melodramatic Mode in American Politics, and Other Varieties of Narrative Suspicion. *Symploke*, 29(1/2), 57-74.
- Prooijen, J.W. (2018). *The psychology of conspiracy theories*. London & New York: Routledge.
- Räikkä, J. & Ritola, J. (2020). Philosophy and Conspiracy Theories. In M. Butter & P. Knight (Eds.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (pp. 56-66). London: Routledge.
- Stokkom, B. van (2021). Outrage marketing and deceptive campaigning. Populist and epistocratic pathologies of an anti-political era. In T. Daems & S. Pleysier (Eds.), *Criminology and Democratic Politics* (pp. 141-162). London & New York: Routledge.